

ЗАМІТКИ

Вадим Хоробрий у Никонівському літописі

Сучасне ім'я Вадим своєю популярністю завдячує унікальній розповіді про подію IX століття — повстання «Вадима Хороброго» проти Рюрика і вбивство останнім Вадима. Ця оповідь з'являється у літописному зводі 20–30-х років XVI ст.¹ — Никонівському літописі (далі — НЛ). Під 864 роком там міститься таке повідомлення:

Того же лета оскорбишася Новгородцы глаголюще яко быти намъ рабомъ и много зла всячески пострадати отъ Рюрика и отъ рода его. Того же лета уби Рюрикъ Вадима Храброго и иныхъ многихъ изби Новгородцевъ съветниковъ его².

Першим, хто спробував зрозуміти туманну згадку про Вадима і ввести її до історичного контексту, був В.М. Татищев, який, проте, цей контекст сам і вигидав. Історик, нібито переказуючи літопис Іоакима, чіткіше розсталає смислово зв'язку частин повідомлення порівняно з версією НЛ, робить повстання новгородців наслідком вбивства Вадима. Він робить Вадима князем, про що НЛ мовчить; більше того, Татищев (у вигляді Іоакима) припускає, що Вадим був онуком Гостомисла. Це історіографічне тло вплинуло на подальшу оцінку сюжету в історіографії як загалом достовірного і на саме сприйняття «унікальних повідомлень».

Написання імені у Татищева різняться: з чотирьох випадків — два рази Вадим, два рази Водим. Не виключено, це відбиває сумніви історика щодо пояснення значення (і етимології) імені. Дивним чином цей фонетичний різнобій знайшов відголос у С.М. Соловйова, який здійснив критичний розгляд «Вадимового повідомлення»³. Вчений припускав неособовий характер імені, що могло походити від нібито діалектизму «водим» і означало: «коновод», «передовий», «провідник». Соловйов одним з перших спробував науково пояснити «традицію» про Вадима «історичним контекстом» (зокрема, порівнюючи з подальшими конфліктами новгородців з князем і/чи варягами⁴).

Довгий час інтерес істориків привертала не постать Вадима, а «факт» повстання і боротьби словен проти варягів. В.В. Мавродін одним з перших спробував реконструювати соціально-політичні процеси на півночі, базуючись на повідомленні про Вадима, якому цілком довіряв⁵. При цьому на текст НЛ вчений дивився як на безпристрасний компендіум достовірних повідомлень. Такий підхід розділяв і І.Я. Фроянов, спеціально розбираючи сюжет про Вадима; він навіть намагався реконструювати соціальний статус цього персонажа, виходячи з його прізвища — Хоробрий⁶. Історія Вадима також надихала археологів на пояснення окремих знахідок і цілих комплексів та побудову «найбільш адекватних історичних реконструкцій». Так, Г.С. Лебедев використав «факт» про «сло-

венську опозицію до Рюрика на чолі з Вадимом Хоробрим» у своїй історико-археологічній реконструкції історії «Верхньої Русі» IX ст.⁷

Повідомлення про Вадима є однією з багатьох «унікальних звісток» НЛ. Щодо них в історіографії близько двохсот років існує дві протилежні позиції: одна стверджує, що «унікальні повідомлення» відображають давнє небережене джерело, друга — що вони є вимислом. Ті, хто вірив в «унікальні повідомлення» висували аргументи такого роду: 1) оскільки у XVI ст. не могли знати деталей подій IX ст. (напр., голод у Києві 867 року), то ці відомості є автентичними; 2) оскільки не виключена можливість розвитку подій саме так, немає підстав для відкидання «унікальних повідомлень»; 3) видимої системи у цих повідомленнях не існує, тобто їхнє імовірне конструювання неумотивоване⁸.

Одним з перших представників «невіруючих» в «унікальні повідомлення» був М.М. Карамзін⁹. Останньою ж найповнішою критикою «унікальних повідомлень» є відповідний підрозділ у праці Б.М. Клосса¹⁰. Вчений спеціально розібрав питання про всі ранні «унікальні звістки» НЛ. Його висновки можна звести до наступних положень: 1. укладач вільно поводився з джерелами (що видно на прикладах, коли вони відомі), плував імена, свідомо переосмислював назви та події (найколоритніше — перетворення жінки Малфріди у богатиря Малвреда); 2. відсутність погляду на «унікальні повідомлення» як на єдине явище і спроби розподілити їх на більш та менш правдиві; 3. індивідуальне тлумачення їх за окремими критеріями. Це стало фактичним визнанням відсутності явних загальних тенденцій появи унікальних відомостей і призвело до трактування частини з них як автентичних витягів з небереженого найдавнішого літописання.

Але чи справді не існує тенденції, яка б стояла за всіма «унікальними повідомленнями»?

На відміну від ранньосередньовічного аннала, який вбачав цілісність історії у безперервності нумерованих років хронологічної сітки,¹¹ НЛ заклопотаний створенням безперервної «подієвої» компоненти, намагається гармонізувати виклад, оповідаючи про однотипні ситуації подібними мовними конструкціями і наративними моделями. «Унікальні повідомлення» НЛ переважно заповнюють найбільші подієві лакуни, що припадають на княжіння Рюрика IX ст. і останні 15 років життя Володимира.

Чи не найважливішою рисою літопису є наявність наскрізних ідей/мотивів і тематичних блоків повідомлень¹². При чому саме в цих ранніх записах тематичні блоки ніби відкривались «початковою подією» в своєму роді, першим прецедентом¹³. Іншим прийомом укладача НЛ було населення давньоруської історії новими персонажами.

Одна з наскрізних тем НЛ — конфлікти між «людьми» (частіше — новгородцями) і князями-Рюриковичами. Ці тематичні сюжети оформлюються в подібний спосіб, за допомогою сталого набору висловів і зводяться до кількох схем. Переважна більшість «новгородських» сюжетів акцентує саме цю їх особливість. Неодноразово повторюється, що чинити віча, крамолити на когось, є *обычаем* новгородців. Як зазначалося, кожний тематичний блок має якийсь початковий сюжет серед ранніх записів, що відкриває відповідну тему. Для теми відносин «людей» і Рюриковичів таким «початковим гріхом» є повстання/крамола Вадима. У слова

новгородців укладач зводу вклав своє знання про те, що буде далі — новгородці будуть терпіти насилля від роду Рюрика. Крім цього макроконтексту, звістка вписана у мікроконтекст повідомлень за IX ст. З самого запису про закликання варягів підкреслена «молва велія» серед північних племен і «звериний обычай», якого боялися варяги¹⁴. Так узасаднюється звичай «молвити и крамолу творити».

Для позначення подібних дій новгородців автор уживав набір синонімічних понять і спільну граматичну форму: «клеветати на» [когось], «молвити на», «кличь на», «сетовати на», «створити вече на», «роптати на», «вставати на». Було й ще одне поняття, яке проте вживане один раз — «*вадити* на»¹⁵. Воно вжито при описанні київського повстання 1068 р. «и начяша люди его [Изяслава — В.А.] вадити на воеводу Коснячка»¹⁶. Це слово на позначення повстання серед літописних текстів зустрічається тільки в НЛ і наводить на підозру про спорідненість з іменем Вадима. Слово «вадити» у давньоруському лексиконі нелегко піддається точному тлумаченню. Але загальний сенс ясний: чинити крамолу і наклеп¹⁷. Воно цілком вкладається у синонімічний ряд автора НЛ.

Повідомлення про Вадима виявляє багато мовних і структурних подібностей до опису пізніших діянь новгородців. Так, мотив *оскорблення* трапляється не раз в подібних контекстах — коли новгородці *страдали* від князів. Наприклад, під 1180 р. після репресій, вчинених Всеволодом Юрійовичем «новгородци же о сем опечалишася и оскорбишася»¹⁸. Страдання від князів також згадується неодноразово у схожих висловах, наприклад, під 1216 р. (слова Мстислава Мстиславича): «Слышахъ убо *насилие* отъ князей въ васъ и того ради пришелъ есьмъ къ вамъ *скорбья* и тужа о вотчине своей»¹⁹. Так само, у подібних до статей 864 і 867 рр. висловах в НЛ часто згадуються різноманітні репресії проти новгородців та вигнання їх (або втечі). Така перспектива пояснює як слова про *избиение* Рюриком крамольників у 864 р., так і введення повідомлення про втечу «новгородских мужей» у 867 р. від Рюрика до Києва.

Видається дуже імовірним, що повідомлення про Вадима сконструйовано в рамках тематичного блоку «крамол новгородців» як «початкова подія». В цьому контексті збіг поняття *вадити* з іменем Вадима виглядає не випадковим. Укладач НЛ мав смак до мовної гри: досить іронічно звучить згадка про богатира «Малвред а сильного». Саме до вигаданих або «підредагованих» образів автор НЛ часто прикладав стандартні епітети «хоробрий»/«сильний» (наприклад, Малвред, Андріх Добрянков під 1004 р., Дем'ян Куденевич під 1148 р. чи Александр Попович під 1223 р.)²⁰. З цієї точки зору, він міг уважатися авторові «вождем крамоли», уособленням «звичаю» повставати.

Втім, Вадим насправді існував. Але він не був новгородцем, не був язичником і не жив у IX столітті. Він був християнином, персіянином і загинув мученицькою смертю у 376 році. Пам'ять цього святого вшановується 9 (за н.ст. — 22) квітня. Мені не відомі спеціальні дослідження щодо цього дивовижного збігу імен. Навпаки, традиційно вважається, що Вадим — питоме слов'янське ім'я. Так, Макс Фасмер виводить його (слідом за Соболевським) від скороченого варіанту імені «Вадимир», яке нібито спиралося на основу *вадити*²¹. Між тим, здається, це слов'янське ім'я «кабінетне» і ніде реально не зафіксоване. Не важ-

ко помітити, що настійлива «автентизація» імені як питомо слов'янського спирається на думку про реальність слов'янського Вадима IX ст.

Чи є збіг імен випадковим, і чи існує залежність літописного Вадима від мученика IV ст.? У Великих Четіях-Мінеях митрополита Макарія під 8 і 9 квітня містяться два проложних житія св. Вадима: коротке (під 9 квітня, у двох варіантах, просте читання і читання зі «стихом»)²² і пространне (під 8 квітня)²³. Пространне є більш повним і безпосередньо походить від грецького оригіналу з Синаксаря. НЛ і Четії-Мінеї вийшли з одного інтелектуального кола при митрополиті московському (різниця приблизно у п'ятнадцять-двадцять років), в укладанні обох текстів митрополити — Макарій та Даніїл — брали безпосередню участь. Хоча останні дослідження доводять, що Четії-Мінеї не використовувались в подальшому при складанні історичних текстів, зокрема, Степенної книги²⁴, все ж немає підстав думати, що укладач НЛ не міг знати житія св. Вадима.

Годі було б очікувати прямих текстуальних збігів між житієм²⁵ і літописом. Але головна сюжетна колізія: правитель убиває людину на ім'я *Вадим*, могла подати ідею персонажа «Вадима Хороброго» для літописця. Ім'я Вадим немає слов'янської основи і запозичене із житія²⁶. Запозичити ім'я для автора літопису було тим легше, що в початковій частині фігурує персонаж із структурно подібним іменем — Радим — що могло етимологізуватися літописцем подібним чином (від *радими*).²⁷

Вадим Новгородський — безумовно фіктивний персонаж ранньої руської історії. Він не був задуманий укладачем НЛ князем і, тим більше, онуком Гостомисла. Таку кар'єру він зробив у науковій традиції.

- 1 Про сам літопис в контексті історіографічної діяльності доби див.: Клосс Б.М. *Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков*. М., 1980.
- 2 ПСРЛ 9: Тут і далі максимально спрощуємо давній правопис.
- 3 Соловьёв С.М. *Сочинения в восемнадцати книгах. Книга 1. История России с древнейших времён*. Тома 1–2. М., 1998, 97–98, 281.
- 4 Соловьёв С.М. *Сочинения*, 281.
- 5 Мавродин В.В. *Образование Древнерусского государства*. Л., 1945, 212. Як впливає з його тексту, довіра обумовлювалась тим, що «факт» повстання Вадима добре вписувався у запропоновану реконструкцію.
- 6 Це прізвисько стало для вченого доказом княжого статусу Вадима — пор. Святослав Хоробрий, Мстислав Хоробрий тощо (Фроянов И. Я. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов. *Вопросы истории*. 1991, № 6). Питання ж про характер імені навіть не обговорюється.
- 7 Лебедев Г.С. *Эпоха викингов в Северной Европе*. Л., 1985 (розділ 3, глава 3).
- 8 Серед цієї групи дослідників можна назвати таких: М.І. Сухомлинов; К.Н. Бестужев-Рюмін; І.П. Хрущов (*О древнерусских исторических повестях и сказаниях XI–XII столетия*. Киев, 1878, 95–96 — тут же про позиції Сухомлинова і Бестужева-Рюміна); С.М. Соловьёв (*Сочинения*, 281); В.Й. Ключевський (*Сочинения в восьми томах*. Т.1 *Курс русской истории*, часть 1. М., 1956, 93–94); Б.О. Рибаків (*Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*. М., 1963, 160, 173); М.Ю. Брайчевський (*Летопис Аскольда*. К., 2001, 54–55).
- 9 Карамзин Н.М. *История государства Российского*. Т. I. СПб., 1818 (гл. 4): «Хотя новейшие летописцы говорят, что славяне скоро вознегодвали на рабство и какой-то Вадим, именуемый Храбрым, пал от руки сильного Рюрика вместе со многими из своих единомышленников в Новгороде — **случай вероятный: люди, привыкшие к вольности, от ужасов безначалья могли пожелать властителей, но могли и раскаться, ежели варяги, единоплеменники и друзья Рюриковы, утесняли их — однако ж сие известие, не будучи основано на древних сказаниях Нестора, кажется одною догадкою и вымыслом**».
- 10 Клосс Б.М. *Никоновский свод*, 186–189.

- 11 Heiden White, *The Content of Form. Narrative Discourse and Historical Representation* (Baltimore and London, 2005), 3–25. Подібні ідеї висловлював і І.П. Єрємін. Див.: Єрємін І.П. «Повесть временных лет» как памятник литературы. *Литература Древней Руси*. М.; Л., 1966, 72–73.
- 12 Під «блоками» розуміємо подібні повідомлення на спільну тему, які з заведеною регулярністю вносяться по всьому тексту і мають уніфіковане мовне оформлення.
- 13 Тема походів на Камських болгар розпочата Кием; «богатирські сюжети» коріняться у записах про часи Володимира. До речі, не виключений вплив на автора НЛ билинного циклу — даються знаки паралелі між «богатирськими повідомленнями» і билинами російської півночі.
- 14 *ПСРЛ* 9: 8–9.
- 15 *ПСРЛ* 9: 95.
- 16 В ПВЛ на цьому місці — «говорити».
- 17 Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1. СПб., 1893, 223–224; Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка* // www.vasmer.narod.ru/p083.htm
- 18 *ПСРЛ* 10: 7.
- 19 *ПСРЛ* 10: 61.
- 20 *ПСРЛ* 9: 68; *ПСРЛ* 10: 72–74.
- 21 www.vasmer.narod.ru/p083.htm
- 22 *Великие Минеи Четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием. Издание императорской археографической комиссии. Апрель*. Тетрадь первая Дни 1–8. М., 1910; Тетрадь вторая. Дни 8–21. М., 1912, арк. 113а–113б, 114а.
- 23 *Великие Минеи Четии*, арк. 110а–110г.
- 24 Усачев А.С. Из истории древнерусской книжности времени митрополита Макария: Великие Минеи Четьи и Степенная книга. *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. 2007, № 4, 42–43. Але тут розглядаються життя руських святих, при чому переважно князів. Дослідити ж всі імовірні мікрозапозичення зі всього комплексу текстів Четій-Міней та їхні приховані впливи майже неможливо.
- 25 Загальна канва життя така. У часи перського царя Саворія був у Персії християнин Вадим. Роздавши бідним все своє майно, пішов у подвизання, створив монастир і зібрав сімох учнів. Цар схопив його і разом з учнями кинув до в'язниці. Також був схоплений інший християнин Нірса (у варіанті короткого життя він постає слугою Вадима). Він зрадив віру і задля власного спасіння поклонився вогню. Цар вирішив його перевірити і наказав привести Вадима та повелів Нірсі вбити святого. Нірсі важко було піти на це, йому не вдалося одразу вбити Вадима і він добивав його кількома ударами меча. Вадим, мужньо переносячи муки, в останніх словах звинуватив Нірсу у відступництві від Бога. Після загибелі святого Нірса покінчив самогубством. Після смерті Саворія учнів Вадима теж стратили.
- 26 Сучасна популярність цього імені є наслідком інтелігентського зацікавлення історією і має суто літературні джерела, які сягають «Вадима Новгородського» Якова Княжніна, «Вадима» Василя Жуковського та «Последнего сына вольности» Михайла Лермонтова.
- 27 Радим, як відомо, прийшов «від Ляхів», що робить розуміння його імені як похідного від радити майже неунікненним для автора XVI ст., який міг щось знати про державний устрій Речі Посполитої.

Вадим Арістов

«Великая Скуфь»

Термин «Великая Скуфь» дважды встречается на страницах древнерусских летописей. В этногеографическом введении *Повести временных лет*, в частности говорится:

иже баху в мирѣ Полане· и Деревлане· и Сѣверь и Радимичь· и Ватичи· и Хрвате· Дулѣби живаху по Бугу гдѣ ныне Вельнанае· а Оулучи Тиверьци· сѣдаху бо по Днѣстру· присѣдаху къ Дунаеви бѣ множество ихъ· сѣдаху бо по Днѣстру· или до мора· и суть гради ихъ· и до сего дне· да то са зваху ѿ Грекъ· Великаа Скуфь¹